

ФІЛОСОФІЯ: НАУКА ЧИ СВИТОГЛЯД?

Я.В. Шрамко

Едмунд Гуссерль, працюючи на початку ХХ століття над своїм програмним твором «Філософія як строга наука», виходив із переконання, що «величні інтереси людської культури вимагають створення строго наукової філософії»¹. В наш час багато хто розцінює це твердження як дещо наївне. Проте Гуссерль лише відтворює тут певне уявлення, яке ще донедавна вважалося майже очевидним, свого роду аксіомою, що не потребує особливого обґрунтування. Так, наприклад, представники класичного німецького ідеалізму, розглядаючи себе в якості повноправних філософських спадкоємців Іммануїла Канта, анітрохи не сумнівалися в науковому характері філософії взагалі і своїх філософських систем зокрема². Фіхте, розробляючи своє «науковчення», ставив за мету «підняти філософію до рівня науки»³. Шеллінг вважав, що філософія є «найвищою і головною наукою»⁴. Гегель у передмові до другого видання «Енциклопедії філософських наук» стверджував, що єдине, до чого він прагне «у своїх філософських дослідженнях — це наукове пізнання істини»⁵.

¹ Гуссерль Э. Философия как строгая наука // Избранные работы. — М.: Территория будущего, 2005. — С. 191.

² Парадигмально в цьому відношенні звучать наступні слова Фіхте: «Філософія є наука; в цьому настільки ж співпадають всі визначення філософії, наскільки вони різняться щодо визначення предмету цієї науки» (Фіхте И.Г. О понятии наукоучения, или так называемой философии. 1794 // Сочинения в двух томах. — Т. 1. — СПб.: Мифрил, 1993. — С. 14.).

³ Фіхте И.Г. Факты сознания. Назначение человека. Наукоучение. — Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. — С. 274.

⁴ Див.: Шеллинг Ф.В.Й. Система трансцендентального идеализма // Сочинения в двух томах — Т. 1. — М.: Мысль, 1987. — С. 234.

⁵ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. — Т. 1. — Наука логики. — М.:

Актуальні проблеми духовності:

зб. наук. праць / Ред.: Я.В. Шрамко

Вип. 11. — Кривий Ріг, 2010, 98–112

ISSN 2076–7382

Однак, чим більш піднесеним був науковий пафос спекулятивних ідеалістичних концепцій, тим більш різуче він контрастував з їх абсолютно антинауковим змістом⁶. Як результат, фіхтевський проект науковчення досить швидко зазнав фіаско, Шеллінг у розробці своєї філософської концепції так і не зміг піти далі попередніх начерків, а система Гегеля увійшла в мертвий кліч з його діалектичним методом. Пізніша спроба прищепити спекулятивний філософський ідеалізм неогегельянського зразку на англійському ґрунті («абсолютний ідеалізм» Бредлі, Бозанкета, Гріна, Мак-Таггара та інших) також виявилася безуспішною, наочно продемонструвавши безперспективність умовляючого конструювання реальності на основі принципів чистої логіки.

Після того як спекулятивний філософський ідеалізм зайшов у глухий кут, різними мислителями були здійснені чисельні спроби знайти вихід з цього глухого кута на шляхах кардинальної перебудови наявних філософських концепцій або навіть перегляду самого поняття філософії. Серед таких спроб найбільш значимими й системними виявилися програми першого позитивізму та неокантіанства. Незважаючи на те, що в цілому ці програми були орієнтовані на науковий підхід до філософії, саме в них, дещо парадоксальним чином, визріває ідея розведення та навіть протиставлення філософії і науки. Так, засновник позитивізму Огюст Конт не вносить філософію до своєї класифікації наук, до яких він зараховує математику, астрономію, фізику, хімію, фізіологію (біологію), соціальну фізику (соціологію), і проголошує завдання «очищення» науки від метафізики⁷. З іншого боку, культурологічний релятивізм основних представників Баденської і Марбурзької шкіл неокантіанства по суті ставить філософію в один ряд з такими явищами культури, як міфологія, релігія, мистецтво і, як наслідок, виводить філософію за межі строго наукового знання⁸.

Мысль, 1974. — С. 57.

⁶Основний недолік спекулятивного ідеалізму точно діагностував Кант в своїй «Заяві з приводу науковчення Фіхте», вказавши, що система останнього «являє собою лише логіку, яка зі своїми принципами не досягає матеріального моменту пізнання і як чиста логіка відволікається від його змісту. Спроба вичленити з неї реальний об'єкт є марною і тому нездійсненою справою» (*Кант И.* Трактаты и письма. — М.: Наука, 1980. — С. 625.).

⁷Див.: *Степин В.С.* Философия науки. Общие проблемы. — М.: Гардарики, 2007. — С. 15.

⁸Показовим у цьому відношенні є наступне твердження В. Віндельбанда: «Факти історії вимагають утримання від . . . безумовного підпорядкування філософії поняттю науки. Неупереджений погляд історика визнає філософію складним і мінливим культурним явищем, яке неможливо просто втиснути в деяку схему чи ру-

Починаючи з другої половини XIX ст., ідея обґрунтування і самовизначення філософії шляхом її рішучого протиставлення будь-якій діяльності, яка може бути визнана науковою, починає набувати все більшого поширення. Ця ідея знаходить своє вираження, наприклад, в наступному вислові М. Бердяєва, сформульованому у притаманній йому яскравій полемічній манері:

Філософія ні в якому смислі не є наукою і ні в якому смислі не повинна бути науковою. Майже незрозуміло, чому філософія забажала бути схожою на науку, стати науковою. Не повинні бути науковими мистецтво, мораль, релігія. Чому ж філософія має бути науковою?⁹.

Можна стверджувати, що такий погляд на природу філософії, з тими чи іншими застереженнями, отримав на сьогодні широке визнання з боку представників найрізноманітніших філософських напрямів.

Серед сучасних російських авторів цю позицію послідовно відстоює О.Л. Нікіфоров, який у ряді публікацій сформулював її з усією можливою визначеністю, а також виклав ряд аргументів на її користь¹⁰. Він справедливо зауважує, що в радянській філософській традиції уявлення про науковість філософії вкоренилося перш за все «завдяки тривалому і монопольному пануванню марксизму»¹¹, коли марксистська філософія як «істинно наукова» протиставлялася всіляким «ненауковим буржуазним (ідеалістичним) філософським системам». У цьому відношенні — як своєрідна природна реакція на багаторічне засилля «єдино вірного вчення» — виступ О.Л. Нікіфорова є цілком зрозумілим і його позиція багато в чому виглядає доволі обґрунтованою. Проте, на наш погляд, О.Л. Нікіфоров разом з водою вихлюпує тут і дитину. Тому варто докладніше зупинитись на тих аргументах, які він висуває проти науковості філософії¹², з тим, щоб звернути увагу на їх слабкі сторони. Оскільки точка зору О.Л. Нікіфорова на поставлену проблему є брику» (*Виндельбанд В.* Вказ. тв. — С. 25.).

⁹Бердяев Н. Смысл творчества // Философия свободы. Смысл творчества. — М.: Правда, 1989. — С. 264.

¹⁰Див., перш за все, статтю *Никифоров А.Л.* Является ли философия наукой? // Философские науки. — 1989. — № 6. — С. 53, а також *Никифоров А.Л.* Философия как личный опыт // Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. — М., 1990. — С. 311-312. Ми, в основному, будемо посилалися на викладення та обґрунтування вказаної позиції в роботі: *Никифоров А.Л.* Природа философии: основы философии. — М.: Идея-Пресс, 2001.

¹¹*Никифоров А.Л.* Природа философии: основы философии. — М.: Идея-Пресс, 2001. — С. 17.

¹²Див.: *Там же.* — С. 19-25.

значною мірою репрезентативною, то нижче ми піддамо її детальному аналізу.

Так, О.Л. Нікіфоров відзначає, що положення науки обов'язково повинні підтверджуватися фактами, в той час як філософія, на його погляд, демонструє «байдужість до підтвердження». Тут, певно, ми маємо не зовсім правомірне ототожнення наукового знання з тим, що може бути названим «частними емпіричними науками». Твердження останніх мають безпосередньо «предметний (фактуальний) зміст», тобто прямо відносяться до світу матеріальних предметів (подій, процесів тощо), й такі твердження цілком природно перевіряти на відповідність фактичному стану справ в матеріальному світі. Але в філософії ситуація дещо інша.

Філософські висловлювання не мають «конкретно-предметної» спрямованості і, в цьому плані, філософія дуже відрізняється, скажімо, від фізіології або географії. Проте, якщо ми будемо на цій підставі відмовляти філософії в науковості, то так само доведеться вчинити і з математикою. Математичні рівняння та теореми геометрії не тільки не потребують підтвердження фактами, але й передбачають неможливість такого роду «підтвердження». Математичні твердження відносяться не до «фактуальної реальності», а до дійсності особливих абстрактних об'єктів (чисел, класів, геометричних фігур тощо), які за самою своєю природою не мають просторово-часового буття і є принципово неспостережуваними. Було б вкрай нерозумно і просто методологічно некоректно намагатися «підтвердити» теорему Піфагора шляхом вимірювання сторін у накресленому на дошці або на аркуші паперу прямокутному трикутнику, хоча б тому, що ніякий «фактичний» трикутник не є трикутником у строгому сенсі. Однак, ніхто не буде сперечатися з тим, що арифметичні, алгебраїчні і геометричні теорії не просто є науковими, але й задають взірць, на який певним чином орієнтуються всі науки.

Аналогічним чином обстають справи з критеріями можливої перевірки або спростування, а також з проблемою наукових методів, про що також веде мову О.Л. Нікіфоров. Можна цілком погодитися з тим, що «твердження філософії не можуть бути емпірично перевірені і спростовані», і що «філософ не проводить спостережень, не ставить експериментів, не збирає фактів». Однак, це не виводить філософію за межі науки, оскільки ці зауваження в тій самій мірі справедливі й для математики, що жодним чином не підриває її наукового статусу. Як було зазначено вище, такого роду аргументи спрацьовують лише у випадку тлумачення науки у вузькому значенні слова «science», на

кшталт природознавства і конкретних соціальних наук. Про можливість емпіричної перевірки і спростування, а також про використання емпіричних методів дослідження доречно говорити лише відносно наук, предметом вивчення яких є конкретні області матеріальної (емпіричної) реальності. У будь-якому разі очевидно, що філософія до такого роду наук не належить.

Хоча зазначені аргументи й не спростовують можливості філософії як науки взагалі, вони виявляють специфіку суто філософських суджень, які за самою природою подібні до суджень математики: вони не передбачають підтвердження фактами, не підлягають емпіричній перевірці чи спростуванню, для їх отримання неможливо використовувати емпіричні методи дослідження (спостереження, вимірювання, експеримент). Більш того, ці аргументи цілком можуть бути використані проти претензій деяких (квазі)філософських систем на надання нам фактуального знання про емпіричний світ. Наприклад, такі квазіфілософські твердження як «Природа людини незмінна», або «В основі розвитку світу лежить саморозвиток абсолютного духу»¹³ слід визнати «незаконними», саме на підставі їх яскраво вираженого дескриптивного і, по суті, фактуального характеру. Подібні декларації претендують на те, на що філософські судження не можуть і не повинні претендувати — на опис (гіпотетичного) устрою певних об'єктів нашого світу або навіть всього світу в цілому. Такого роду судження є не більш філософськими, ніж судження «Число планет Сонячної системи з необхідністю дорівнює 7» або «В основі світу лежить число 1» — математичними. На таку схожість філософії і математики вказує також і О.Л. Нікіфоров, зазначаючи, що «постулати філософських систем, як і аксіоми математичних теорій, не передбачають емпіричного обґрунтування»¹⁴. На наш погляд, ця схожість має зовсім не випадковий характер.

Щодо інших критеріїв науковості, які розглядає О.Л. Нікіфоров — наявність сталих парадигм, існування загальнозначимих проблем, вироблення специфічної наукової мови (наукової термінології), то можна стверджувати, що філософія значною мірою відповідає цим критеріям. Навіть побіжний погляд на історію філософії дозволяє виділити певні філософські парадигми, що переважали у той чи інший період її розвитку (якщо не брати до уваги різного роду маргінальних течій, яких завжди вистачає в будь-якій галузі наукового знання¹⁵). Так са-

¹³ Див.: Там же. — С. 21.

¹⁴ Там же. — С. 23.

¹⁵ На наш погляд, не варто перебільшувати значення того «очевидного факту»,

мо у філософії зберігається й певний набір традиційних проблем, які іноді навіть називають «вічними». Має філософія й власну ретельно розроблену термінологію, володіння якою також відрізняє професійного філософа від дилетанта.

В цілому, ми не поділяємо позицію О.Л. Нікіфорова, який обмежує компетенцію філософії сферою простої думки, вважаючи, що філософські системи представляють лише «думки філософа про світ і про себе»¹⁶. Тим самим статус філософії значно понижується, оскільки виявляється, що філософські судження не мають характеру всезагальності і необхідності, які притаманні науковим твердженням, тобто судженням, що виражають знання. Але, навіть якщо філософія не може претендувати на те, щоб давати нам емпіричне знання, це не означає, що філософія не в змозі продукувати знання як таке. Навпаки, філософи завжди прагнули досягти істини, а значить — здобути знання в найточнішому смислі цього слова¹⁷. У цьому відношенні філософія нічим не відрізняється від інших наук. Причому філософія зовсім не являє собою якусь особливу «науку наук» (або «царицю всіх наук»), а є такою самою наукою, як і всі інші науки. Звісно, філософія має свою специфіку, обумовлену, насамперед, предметом її дослідження, але так само свою специфіку має і будь-яка інша наука, будь то фізика, історія або математика.

Найбільш розробленою і впливовою альтернативою наукового розу-

що «філософія у сучасному світі — це розмаїтий конгломерат найрізноманітніших шкіл, течій та напрямків — феноменологи, екзистенціалісти, герменевтики, аналітичні філософи, філософи науки, послідовники пізнього Вітгенштейна, постмодерністи та ін.» (*Никифоров А.Л.* Філософія в Росії: к апології свободи // *Епистемологія и философия науки.* — 2010. — № 1. — С. 127.). Цей факт зовсім не свідчить про «безпарадигмальність» сучасної філософії. По-перше, у будь-якій «нормальній науці» завжди співіснують різноманітні школи та напрямки. Аналогічним чином (і з тим самим успіхом) можна стверджувати, що математика у сучасному світі — це розмаїтий конгломерат найрізноманітніших шкіл, течій та напрямків — універсальна алгебра, теорія алгебраїчних систем, Евклідова геометрія, геометрія Лобачевського, класична теорія множин, конструктивна математика, нестандартний аналіз тощо. По-друге, наведений перелік демонструє явні ознаки «помноження сутностей». Без особливого перебільшення, все розмаїття існуючих у сучасній філософії шкіл та течій можна звести до двох основних (панівних) парадигм, які представлені аналітичною філософією та феноменологічним напрямком.

¹⁶ *Никифоров А.Л.* Природа философии: основы философии. — М.: Идея-Пресс, 2001. — С. 54.

¹⁷ В цілому, цей смисл задається тим розумінням, що кожне знання може бути виражене за допомогою обґрунтованих істинних висловлювань, пор.: *Никифоров А.Л.* Анализ понятия «знание»: подходы и проблемы // *Епистемологія и философия науки.* — 2009. — № 3. — С. 61-73.

міння філософії виступає її тлумачення як особливого різновиду (або типу) світогляду. У сучасній російській та українській філософії це тлумачення набуло характеру мало не загального місця, свого роду трюїзму, який в тому чи іншому формулюванні увійшов до переважної більшості вузівських підручників із загального курсу філософії: «Філософія — теоретично осмислений світогляд»¹⁸, «Філософія [...] — теоретичний світогляд, вчення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, людині і суспільстві»¹⁹, «Філософія — це система основоположних ідей у складі світогляду людини і суспільства»²⁰, «Філософія — система поглядів на світ, суспільство, місце Людини в світі та суспільстві [...]». Отже філософія здійснює функцію світогляду»²¹. На цьому ж наголошує і О.Л. Нікіфоров:

Філософія є різновидом світогляду. У цьому твердженні немає нічого нового. Практично всі наші філософи згодні з тим, що філософія є раціональним систематичним світоглядом²².

Однак такий погляд на філософію, попри всю свою звичність, виявляється, при більш детальному розгляді, не таким вже й беззаперечним.

Перш за все, слід зазначити, що ідея визначення філософії через поняття світогляду з'явилася порівняно недавно, як і саме поняття світогляду. Як зауважує М. Хайдеггер, термін «світогляд» (*Weltanschauung*) має суто німецьке походження і вперше зустрічається в «Критиці здатності суджень» Канта²³, хоча вживається там не в сучасному «систематично-глобальному» значенні, а лише як особливий випадок «споглядання» (*Anschauung*), а саме — як «споглядання світу», «про-

¹⁸ *Введение* в философию: Учеб. пособие для вузов / Авт. колл.: Фролов И.Т. и др. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Республика, 2003. — С. 18. В першому виданні цього підручника вказане означення формулюється дещо інакше: «Філософія — теоретично сформульований світогляд» (*Введение* в философию / Под общей ред. И.Т. Фролова. В 2 ч. — М.: Политиздат, 1989. — Ч. 1. — С. 40.).

¹⁹ *Причепий Є.М.* та інші. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001.

²⁰ *Стиржин А.Г.* Філософія: Учебник. — М.: Гардарики, 2000.

²¹ *Філософія: Підручник* / За заг. ред. В.Г. Кременя, М.І. Горлача. — Вид. третє, перер. та доп. — Харків: Прапор, 2004. — С. 23-24.

²² *Никифоров А.Л.* Вказ. тв. — С. 27.

²³ *Кант И.* Критика способности суждения // Сочинения на немецком и русском языках. — Т. IV. — М.: Наука, 2001. — С. 278-279. Цікаво, що в цьому місці термін *Weltanschauung* традиційно перекладається російською як «созерцание мира» (а не «мировоззрение»), що видається доволі адекватним, виходячи з розуміння, в якому наведений термін використовується Кантом.

сте сприйняття природи в найбільш широкому смислі»²⁴. Пізніше це поняття взяли на озброєння романтики (Жан Поль, А.В.Шлегель, Новаліс) і представники німецького ідеалізму (Фіхте, Шеллінг), які надали йому змісту, близького до сучасного²⁵ розуміння світогляду. В цьому зв'язку можна також згадати Ф.Шлейєрмахера, який у своїх лекціях з педагогіки 1813 р. обґрунтував розуміння світогляду як особливого роду «споглядання універсуму» в рамках «спекулятивного природознавства і науково витлумаченої історії»²⁶. До кінця ХІХ століття слово «світогляд» (або його аналоги) поширилось не тільки в німецькій, а й у багатьох інших мовах, зокрема — російській²⁷. Так, В.І.Вернадський, у циклі лекцій, прочитаному в Московському університеті в 1902–1903 рр. абсолютно вільно оперує цим поняттям, не вважаючи при цьому за необхідне якимось його додатково роз'яснювати, більше того, цілком природно використовує словосполучення «науковий світогляд»²⁸.

Приблизно в той самий час деякі автори висувують ідею всеосяжного «світоглядного вчення» (*Weltanschauungslehre*), і тут у першу чергу слід згадати позитивістські орієнтованого австрійського філософа Г. Гомперца, який здійснив спробу всебічної розробки такого вчення, покликаного, на його думку, замінити традиційну теоретичну філософію, основними складовими якої виступають метафізика і теорія пізнання. В якості головного завдання свого *Weltanschauungslehre* Гомперц бачить «відтворення в розумі вже встановлених і впорядкованих фактів»²⁹, точніше — «створення несуперечливої системи всіх тих ідей,

²⁴ Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии. — СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 2001. — С. 5, і далі «Також вживають це слово Гете й Олександр фон Гумбольдт». Цікаво, що Хайдеггер у цьому творі, вслід за Гуссерлем, проводить чітке розрізнення між «науковою філософією» та «світоглядною філософією».

²⁵ За словами Хайдеггера, світогляд у цьому смислі означає «самостійно здійснюваний, продуктивний і, таким чином, усвідомлений спосіб осягнути і пояснити цілокупність сущого» (Хайдеггер М. Вказ. тв. — С. 6.).

²⁶ Див.: Mittelstraß J., Hg.: Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie, 4 Bde. — Stuttgart: Metzler, 1995. — Bd. 4. — С. 652.

²⁷ До інших мов цей термін прийшов з німецької або шляхом словотворчого калькування, тобто прямого «поморфемного» перекладу: «світ-огляд» (укр.), «миро-воззрение» (рос.), «world-view» (англ.), «cosmo-visión» (ісп.), «świato-pogląd» (польськ.), або ж шляхом безпосереднього запозичення слова *Weltanschauung*, як це має місце у французькій, італійській, португальській та низці інших мов.

²⁸ Вернадский В.И. Очерки по истории современного научного мировоззрения 1902–1903 гг. // Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. — М.: Наука, 1981. — С. 32–172.

²⁹ Gomperz H. Weltanschauungslehre. — Jena und Leipzig: Eugen Diederichs, 1905. —

що використовуються як окремими науками, так і практичним життям для відтворення фактів»³⁰. Розв'язання цього завдання він шукає на шляхах послідовного емпіризму, який називає «патемпіризмом».

Проте дійсно вирішальний поворот здійснює Вільгельм Дільтей, обгрунтувавши особливе «вчення про світогляд», на основі якого він сподівався поєднати факт розмаїття філософських систем з їх претензіями на всезагальність і, таким чином, виробити нове розуміння «сутності філософії». Центральними поняттями концепції Дільтея, що викладена, зокрема, в його роботі «Сутність філософії»³¹, виступають поняття життя і світу. Світ оточує людину в якості певного «наочного цілого» і в процесі його взаємодії з людським життям виробляються особливого роду інтерпретації дійсності — світогляди, які прагнуть виразити «смысл і значення» цього світу. «Вся земля покрита, неначе строкатим сплетінням незліченних форм, життєбаченнями, художніми виразами світорозуміння, релігійно-визначеними догмами, філософськими формулами»³². Поезію, релігію і філософію об'єднує деякий загальний предмет, точніше, загальне надзавдання — наблизити людину до розкриття «світової та життєвої загадки». У ході вирішення цього завдання відбувається становлення різних форм «життєбачень» і світобачень, при цьому, філософія (метафізика) представляє собою особливий тип світогляду, характерними рисами якого є прагнення до обгрунтованості, понятійності та загальнообов'язковості. На думку Дільтея, протягом всієї історії філософії неухильно проявляється одна й та сама тенденція — «охопити все існування в одне світоспоглядання»³³. Таким чином, філософія виявляється втіленням особливої функції, «закладеної в структурі суспільства і необхідної для вдосконалення життя»³⁴. Дільтей формулює «основне положення» (Hauptsatz) свого вчення про світогляд таким чином:

Світогляди не є продуктом мислення. Вони не виникають з чистої волі до пізнання. [...] Вони впливають із життєвої поведін-

Vd. 1. — С. 14. Тут Гомперц розвиває ідею, озвучену раніше Є. Дюрінгом, який вважав, що на зміну метафізиці має прийти певне «засноване виключно на реальності світоглядне вчення» (*Dühring E. Logik und Wissenschaftstheorie.* — Leipzig: Fues's Verlag, 1878. — С. 9.).

³⁰ *Gomperz H.* Op. cit. — С. 17.

³¹ *Дильтей В.* Сущность философии // Философия в систематическом изложении. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. — С. 13-82.

³² *Дильтей В.* Вказ. тв. — С. 49.

³³ *Там же.* — С. 67.

³⁴ *Там же.* — С. 80.

ки, життєвого досвіду, зі структури нашої психічної цілісності³⁵.

Нескладно побачити, що витлумачене таким чином поняття світогляду повністю вписується в загальне концептуальне поле філософії життя. Власне кажучи, саме цьому напрямку ми завдячуємо ретельною розробкою і наполегливим просуванням ідеї щодо світоглядної сутності філософії. Помітний внесок у розвиток і обґрунтування цієї ідеї внесли також неокантіанці Баденської школи, хоча у певному сенсі, неокантіанський погляд на співвідношення філософії та світогляду є протилежним дільтеєвському. Якщо за Дільтеєм філософія похідна від світогляду і, за певних умов, породжується ним, то пізній Віндельбанд і ранній Ріккерт, розглядаючи світогляд у рамках свого «вчення про цінності», вважали його кінцевим продуктом філософії, яка «увінчує» світогляд і є його найвищим проявом³⁶. Зокрема Генріх Ріккерт писав:

Що світове ціле — предмет філософії і що вона в кінцевому рахунку прагне того, що ми називаємо малозначимим, але майже незамінним словом «світогляд», навряд чи хто зважиться заперечувати. [...] Світова проблема криється ... у відношенні Я до «світу». Це відношення ми можемо також назвати відношенням суб'єкта до об'єкта і спробувати підвести під обидва ці поняття все те, що складає світ в більш широкому смислі слова. У такому випадку завдання філософії — показати, яким чином суб'єкт і об'єкт поєднуються в єдиному понятті про світ. Так званий світогляд і має дати відповідь на це питання, він повинен показати нам місце, яке ми займаємо у світовій цілісності³⁷.

Таким чином, можна стверджувати, що на межі XIX–XX ст., перш за все саме завдяки популярності філософії життя і неокантіанської «філософії цінностей», а також величезному авторитету таких мислителів, як Дільтей і Ріккерт, проект «світоглядного обґрунтування» філософії привернув до себе загальну увагу і отримав значного поширення³⁸. Проте, дуже швидко виявилися серйозні недоліки такого погляду

³⁵ Dilthey W. Zur Weltanschauungslehre. Abhandlungen zur Philosophie der Philosophie // Gesammelte Schriften. — Bd. 8. — Leipzig / Berlin, 1931. — С. 86.

³⁶ Див.: Wolters A.M. On the idea of worldview and its relation to philosophy // P. Marshall et al (ed) Stained Glass. — University Press of America, 1983. — С. 17.

³⁷ Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — М.: Республика, 1998. — С. 15.

³⁸ Водночас зауважимо, що уявлення про світоглядну природу філософії було взяте на озброєння і марксизмом-ленінізмом, зокрема, радянського зразку, де во-

на філософію. На деякі з них одразу ж звернув увагу Гуссерль³⁹, наголосивши на необхідності розмежовувати погляд на філософію як на «культурне утворення» і як на явище, що має «об'єктивну значимість». На думку Гуссерля, послідовне проведення культурно-історичного підходу до філософії має наслідком «крайній скептичний суб'єктивізм», а оскільки світогляд завжди являє собою «породження окремої особистості», то світоглядна філософія неминуче перетворюється на щось на кшталт особистої проповіді або повчання, з якими «мудрець-філософ» звертається «до широких верств громадськості». Ці критичні зауваження Гуссерля здаються цілком обґрунтованими. Крім того, можна відзначити й інші слабкі місця «світоглядного підходу» до філософії. Перш за все, вразливим і навіть сумнівним видається зміст самого поняття світогляду. Неясний і невиразний характер цього поняття обумовлений нечіткістю і розпливчатістю самого феномену світогляду. Якщо виходити з «більш-менш загальноновизнаного»⁴⁰ визначення світогляду як сукупності «поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу, місця в ньому людини, а також — життєві позиції, програми поведінки, дій людей»⁴¹, то не можна оминати очевидну двоїстість цього поняття. З одного боку, слід визнати, що світогляд має виражений індивідуально-особистісний характер, оскільки зазначені погляди, оцінки та принципи завжди належать кон-

но отримало широкі права громадянства. Власне кажучи, це зовсім не є дивним, враховуючи, що в марксизмі поняття світогляду тісно пов'язане з поняттям ідеології. Ф. Енгельс у другій (1885 р.) передмові до «Анти-Дюрінгу» охарактеризував зміст цього твору як «більш-менш зв'язний виклад діалектичного методу і комуністичного світогляду». З тих пір в марксизмі вважалося правилом гарного тону, викладаючи вчення Маркса, вживати по відношенню до нього такі епітети як «пролетарський світогляд», «матеріалістичний світогляд», «діалектико-матеріалістичний світогляд» і т.п. Сталін у своєму знаменитому творі «Про діалектичний та історичний матеріалізм» канонізує це уявлення за допомогою наступної лаконічної формули: «Діалектичний матеріалізм є світоглядом марксистсько-ленінської партії». Ця формула практично беззастережно приймалася потім офіційним радянським марксизмом протягом усього періоду його існування, доволі дивним чином поєднуючись з декларуванням «справжньої науковості» марксистської філософії. Цікаво, що О.Л. Нікіфоров, вважаючи, що його виступ проти науковості філософії у 1989 р. дозволив «закласти міну» під одержавлений марксизм, не помічає, що підкреслення світоглядного характеру філософії цілком гармонізує з ідеологічним трактуванням філософії в радянському марксизмі-ленінізмі.

³⁹ Див.: Гуссерль Э. *Философия как строгая наука* // *Избранные работы*. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. — С. 221-240.

⁴⁰ Нікіфоров А.Л. *Природа философии: основы философии*. — М.: Идея-Пресс, 2001. — С. 30.

⁴¹ *Введение в философию: Учеб. пособие для вузов* / Авт. колл.: Фролов И.Т. и др. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Республика, 2003. — С. 8.

кретній людині, що виступає їх носієм, а отже, носієм відповідного світогляду⁴². З іншого боку, можна розглядати поняття світогляду в контексті виявлення деяких типових «поглядів, оцінок і принципів», притаманних певним групам людей на деякому історичному етапі, і в цьому смислі, говорити, наприклад, про «класовий світогляд», чи, скажімо, «світогляд епохи». Однак, в обох випадках світогляд виявляється занадто аморфним і розрізненим утворенням. Абсолютно неясним залишається і те, що може являти собою «найзагальніше бачення, розуміння світу і місця в ньому людини», яке надзвичайно важко зафіксувати як для індивідуального, так і «типізованого» світогляду.

У випадку буденного світогляду окремої людини такого роду «загальне бачення», як правило, виявляється деяким майже неоформленим (а часто й суперечливим) конгломератом положень, запозичених із найрізноманітніших областей, що включає загальнонаукові знання, релігійні або напіврелігійні переконання, всілякого роду передсуди, емоційні судження, засвоєні ще в дитинстві оцінки тощо. Скориставшись вдалим висловом О.Л. Нікіфорова⁴³, можна сказати, що такий особистісний світогляд практично неможливо «виразно виразити». Але якщо тут ми стикаємося з чимось «невиразимим», то не зовсім зрозуміло, яким чином взагалі може відбуватися його «теоретичне осмислення», чим, на думку прихильників світоглядного підходу, і повинна займатися філософія.

Отже, доводиться визнати, що якщо філософія й має відношення до світогляду, то тоді вже до світогляду в узагальненому розумінні, притаманному тим чи іншим соціальним групам, або навіть цілим суспільствам. Проте онтологічний статус такого «узагальненого світогляду», а також характер його можливого співвідношення з філософією залишається значною мірою нез'ясованим. Якщо припустити, що він є самостійним і самодостатнім утворенням, яке існує⁴⁴ поза межа-

⁴² «Не існує безособового, анонічного світогляду, в центрі кожного світогляду стоїть цілком визначений суб'єкт» (Никифоров А.Л. Вказ. тв. — С. 30.).

⁴³ Там же. — С. 27.

⁴⁴ Відзначимо, що «модус існування» даної форми світогляду потребує додаткового уточнення. Тут доречно згадати абстракцію «трьох світів» Готтлоба Фреге і Карла Поппера (див.: Фреге Г. Мысль: логическое исследование // Философия. Логика. Язык. — М., 1987; Поппер К.Р. Объективное знание. Эволюционный подход. — М.: Эдиториал УРСС, 2002), згідно з якою слід розрізнити (1) світ фізичних об'єктів і станів, (2) світ станів свідомості, тобто психічних станів і (3) світ об'єктивного змісту мислення, утвореного, поміж іншим, змістом «наукових ідей, поетичних думок і творів мистецтва» (Поппер К.Р. Вказ. тв. — С. 108.). Зрозуміло, що індивідуальний світогляд кожної окремої людини належить — поряд із багатьма іншими «фактами свідомості» та психічними явищами — до другого світу.

ми та незалежно від будь-якої філософії, то в такому разі завдання філософії очевидно має зводитися до адекватного вираження, кодифікування і теоретичного обґрунтування цього «типового світогляду» (тієї або іншої соціальної групи, епохи, суспільства тощо)⁴⁵. Хоча таке тлумачення природи і завдань філософії видається навіть сумісним з поглядом на неї як на особливу науку, його не можна визнати адекватним, оскільки в результаті, з одного боку, філософія фактично перетворюється на дескриптивну («фактофіксуючу») дисципліну — свого роду розділ культурології, покликану виявляти, описувати та систематизувати наявні світоглядні системи. З іншого боку, це розуміння нав'язує філософії інструментальну роль «служниці світогляду», яка придатна, в кінцевому рахунку, лише для того, щоб виправдовувати і обґрунтовувати ці системи. Зрозуміло, що філософія, у дійсному розумінні, не є ані тим, ані іншим. Отже, серед прихильників «світоглядної сутності» філософії більш поширена позиція, яка ототожнює філософію та світогляд, точніше підпорядковує поняття філософії поняттю світогляду. Згідно з цим, філософія не виражає світогляд як дещо зовнішнє по відношенню до себе, а сама є світоглядом, точніше, особливим видом, або типом світогляду. Парадигмальне формулювання такого погляду на філософію зустрічаємо, наприклад, у Т.І. Ойзермана:

Філософія як особливого роду світогляд в рівній мірі є концепцією світу і концепцією людини, знанням про те й інше і особливим способом узагальнення цього знання, що має значення соціальної, моральної, теоретичної орієнтації у світі поза нами і в нашому власному світі, виразом осмисленого відношення до дійсності і теоретичного обґрунтування цього відношення, що проявляється у людських рішеннях, поведінці, духовному само-

На відміну від цього, «міжособистісний» (або «інтерсуб'єктивний») світогляд може існувати тільки в третьому світі. Але щоб отримати таку можливість і такий статус, він обов'язково має бути якимось чином об'єктивований, тобто, знову ж таки, «зафіксований» або сформульований. Це, в свою чергу, утворює окрему проблему, яка напевно може бути розв'язана однозначним чином. Дійсно, де і коли було сформульовано і послідовно викладено «світогляд епохи Відродження» або «світогляд давніх слов'ян»? Що слід вважати аутентичним вираженням «пролетарського світогляду» — «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса або ж «Державність і анархію» М.А. Бакуніна?

⁴⁵ «Завдання філософа полягає у тому, щоб провести порівняльний аналіз існуючих світоглядів і, якщо жоден з них не задовольняє, спробувати обґрунтувати новий світогляд. Таким чином, філософія виступає як самосвідомість або рефлексія світогляду» (*Сагатовский В.Н.* Философия антропокосмизма в кратком изложении. — СПб.: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2005.).

визначенні⁴⁶.

Тут знов-таки викликає сумнів спроба представити світогляд в якості певного знання. Світогляд, звичайно, може включати елемент знання (перш за все, популярного характеру⁴⁷), запозиченого з різних наук, однак значну частину нашого «загального погляду на світ і людину» все ж таки утворюють переконання, які в принципі неможливо звести до будь-якого знання. Слід погодитися з О.Л. Нікіфоровим, коли він закликає «усвідомити всі наслідки» твердження, що філософія є різновидом світогляду і відзначає, що «якщо спробувати розвинути погляд на філософію як на світогляд, то ми швидко з'ясуємо, що світогляд і наука — зовсім різні речі, тому визнавати філософію наукою і одночасно вважати її формою світогляду означає впадати в суперечність»⁴⁸. У кінцевому рахунку, ототожнення філософії з світоглядом неминуче приводить до висновку, що «до філософських тверджень поняття істини не застосовне»⁴⁹, і отже, ці твердження виражають не знання, а деяку особисту «думку», тобто «індивідуальні оцінки та ставлення до світу»⁵⁰ окремих людей, які називають себе «філософами». Дійсно, якщо філософія є світоглядом, то, в першу чергу, — світоглядом того чи іншого філософа, який розробляє певну філософську систему, нехай навіть в цьому своєму індивідуальному світогляді йому і вдається якимось чином (наприклад, завдяки своїй геніальності) втілити «типовий світогляд» більш широких соціальних груп.

Таким чином, філософська система являє собою деякий індивідуальний смисловий контекст, в глибинному центрі якого лежать потаємні особисті переконання і уявлення філософа. Саме

⁴⁶ Ойзерман Т.И. Проблемы историко-философской науки. — М.: Мысль, 1982. — С. 143.

⁴⁷ Роль та місце науково-популярного знання у світогляді доволі вдало охарактеризував Людвік Флек: «Популярне знання . . . — це знання не для спеціалістів, а для широких кіл дорослих дилетантів, які мають загальну освіту. [. . .] Замість специфічних обмежень, що накладаються на мислення особливими доведеннями, пошук яких супроводжується значними зусиллями, популярна наука оперує спрощеннями, однозначними оцінками і наглядними живими образами. Кінцевою метою популярної науки є світогляд (*Weltanschauung*) — особлива мислена конструкція (*Gebilde*), що виникає на основі емоційно забарвленої вибірки з різноманітних сфер популярного знання» (Флек Л. Возникновение и развитие научного факта. Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. — С. 136-137.).

⁴⁸ Нікіфоров А.Л. Вказ. тв. — С. 27.

⁴⁹ Там же. — С. 51.

⁵⁰ Там же. — С. 54.

ці особисті переконання і смаки пронизують весь світогляд філософа, включаються в якості суб'єктивних оцінок і характеристик в усі поняття і принципи його системи ... Кожна філософська система в цілому — це сукупність думок філософа про світобудову⁵¹.

Ці слова можуть служити прекрасною ілюстрацією того «крайнього суб'єктивізму», до якого неминуче призводить послідовний розвиток погляду на філософію як на особливий вид світогляду, і про який попереджав Гуссерль. За своєю сутністю такий суб'єктивізм має руйнівні наслідки для філософії в класичному розумінні, позбавляючи її скільки-небудь твердого ґрунту і перетворюючи її на деяке «глибинно-сокровенне» таїнство, «обумовлене первинною інтуїцією філософа, що не підлягає поясненню і має бути прийняте як факт»⁵², на напівмістичні «роздуми над устроєм універсуму і людини»⁵³.

На нашу думку, цей «суб'єктивно-особистісний глухий кут», в який, рано чи пізно, заходять будь-які спроби світоглядного тлумачення філософії, переконливо свідчить проти такого тлумачення, а тому воно має бути відкинуте як неадекватне. Отже, справжнє розуміння природи філософії можна досягнути лише з позицій її обґрунтування як особливої науки, що має власний предмет, який дозволяє точно з'ясувати її місце серед інших наук. Проте проблема визначення предметної області філософії виходить далеко за межі цієї статті і є завданням окремого дослідження.

Надійшла до редакції 02 червня 2010 р.

⁵¹ Там же. — С. 41, 55.

⁵² Мудрагей Н.С. Рациональное и иррациональное — философская проблема (читая А. Шопенгауэра) // Вопросы философии. — 1994. — № 9. — С. 82.

⁵³ Там же. — С. 78.